

наслов оригинала

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΩΣ ΧΩΡΟΣ
ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, ΒΑΝΙΑΣ 2004.

Copyright © Johannes Koder

поговор
Радивој Радић

ОБЈАВЉИВАЊЕ КЊИГЕ ПОМОГАО ЈЕ
ГРАД БЕОГРАД - СЕКРЕТАРИЈАТ ЗА КУЛТУРУ

Copyright © 2011.
Утопија - Београд
Сва права задржана

Јоханес Кодер

ВИЗАНТИЈСКИ СВЕТ

Увод у историјску географију источног Медитерана
током византијске епохе

превод

Влада Станковић

УТОПИЈА
Београд, 2011.

Peu à peu le rêve prend corps,
quand on rassemble tous ces fragments,
quand on mesure ces distances;
et, au-dessus de ces terrains vagues,
à travers tous ces minarets,
mont le mirage de Constantinople.

Michel Butor, *Le génie du lieu*

Предговор аутора српском издању

Историји су неопходни простор и време у оквиру којих се догађаји одигравају да би људи који, желели то или не, живе у историји и са историјом, могли да је схвате и тумаче. Проучавање историје по традицији се заснива на хронологији као основном, најчешће и есхатолошки схваћеном елементу. Историја је, дакле, одређена *временом*. Као проширење оваквог схватања историје, ова књига има циљ да на концизан и прегледан начин учини јасним значај и улогу *простора* и његов однос са различитим чиниоцима који проузрокују нераскидиву међусобну условљеност између времена и простора, између историје и географије.

Књига која је пред вама потекла је од моје књиге „Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch-geographischer Abriß ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum“ (*Животни простор Византинаца. Историјско-географски преглед средњовековне византијске државе у источном Медитерану*), која је првобитно била објављена 1984. године као прва у обновљеној едицији *Византијски историјски текстови*, да би у другом издању 2001. године била допуњена новим библиографским подацима.

Приликом превода на грчки језик који је 2004. године сачинио Дионисиос Х. Статакопулос, текст је на бројним местима допуњен, прерађен и актуализован. Значајно су допуњена поглавља 5 (Коришћење природних ресурса током средњег века), 9.3 (Манастири) и 10 (Становништво). Поглавља 2.12 (Синај и Египат), 3.2 (Размишљања о клими током византијске епохе) и 11 (Извори за историјску географију Византије) написана су за ту прилику и увршћена у књигу. За српско издање књиге у преводу

Владе Станковића начињене су мање измене у тексту и допуњени библиографски подаци.

Књига *Византијски свет. Увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе* има циљ да на појединачним примерима покаже и документује историјско-географске феномене – не претендујући да пружи потпуни преглед и анализу карактеристика географског простора Византијског царства. У ту сврху упућујемо на едицију *Tabula Imperii Byzantini* Аустријске академије наука (досад су изашли томови од 1 до 12), као и на дела наведена у библиографском делу ове књиге (посебно за поглавља 1 „Прегледи и методологија“ и 11.4 „Картографија“).

Библиографски подаци су у поређењу са издањима из 1984. и 2001. године значајно допуњени, са намером да, колико год је то могуће, обухвате сва нова дела изашла закључно са 2009. годином, али и старију литературу која је била изостављена из претходних издања. Библиографија је тематски подељена по угледу на поделу поглавља у самој књизи, како би могла да послужи, с једне стране, као потврда података текста и, с друге стране, као полазиште за даље читање и продубљивање знања о појединим темама. Како библиографски део не би постао преопширан, свако дело је наведено само једанпут, чак и у случајевима када се тематски може повезати са више поглавља у књизи. Уз помоћ индекса аутора једноставно је, међутим, пронаћи потпуне податке о сваком делу на које се у тексту у скраћеној форми упућује.

Карта на крају књиге пружа хронолошки неиздиференциран приказ *Средишњих области* Византијског царства и даје, заједно са индексом географских појмова, информације о положају насеља која се често срећу у делима византијских историчара и хроничара од 7. до 15. века.

Изјава захвалности

Значајан допринос првом издању књиге из 1984. године дали су: Хајнц Егерс (географски савети), Марија Сипси-Ешбах и Норберт Ешбах (припрема за штампу великог броја илустрација), Ернст Кирстен (историјско-географски савети), Алис Кодер (помоћ при изради регистра географских појмова и карте), Атанасиос Маркопулос (библиографска помоћ), Марсел Рестле (савети из области историје уметности и библиографије), Клаус-Петер Тот (библиографска помоћ) и Ханс-Јирген Вандл (припрема за штампу карте византијског света).

Бројне допуне библиографије за друго издање из 2001. године, грчко издање из 2004. и садашње српско издање сачинили су сарадници на пројекту *Tabula Imperii Byzantini* Клаус Белке, Фридрих Хилд, Андреас Килцер и Петер Сустал. Ернст Бечвар из издавачке куће Fassbaender из Беча дозволио је превођење и штампање књиге на српском језику, за шта је финансијску подршку пружио Град Београд. Превод је сачинио Влада Станковић, који се, такође, бринуо и о изласку књиге на српском језику.

Свима њима искрено захваљујем.

Јоханес Кодер

1. ШИРИ ВИЗАНТИЈСКИ ПРОСТОР

Византијско царство, познато најчешће само под називом Византија, била је држава која је саму себе сматрала државом Римљана (на грчком *Ромеја*), пошто се развила непосредно из позноантичког Римског царства, без историјског прекида. По правилу, постојање Византијског царства је одређено хронолошким границама у оквиру којих је град Византион (Константинопољ, Цариград, Истанбул), као *Нови* или *Други Рим*, био престоница и седиште цара (те је и називан на грчком: *Царујући град*) позног римског, односно Византијског царства, дакле између 330. и 1453. године.

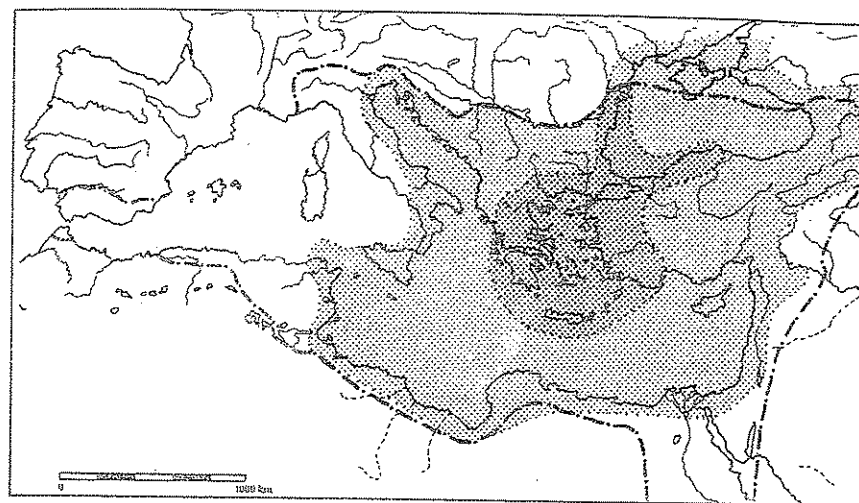
Иако је Византија своје историјско постојање завршила крајем средњег века, њено простирање у различитим епохама није једноставно утврдити и одредити. Разлог томе, с једне стране, лежи у више од хиљадугодишњем постојању царства, током кога је Византија била принуђена да се бори са различитим политичким, привредним и културним снагама и утицајима, различитих квалитета и снаге. С друге стране, али повезано са претходним феноменом, у Византијском царству је постојала дискрепанција – зависно од епохе у различитим облицима – између политичке стварности и идеолошких претензија у односу на територије и простирање државе. Врло ретко се дешавало, колико се то може утврдити на основу нашег знања о појединим деловима Византијског царства, да су се политичке границе Византије поклапале са природним карактеристикама простора (са рељефом, одликама тла, рекама). Поклапање географских и политичких граница обично је било присутно само на малом подручју и током кратких

временских периода, у највећој мери још у рано време Царства, до око 600. године.

Византијско царство није се развило „ни из чега“. Оно није створено, на пример, из потребе експанзије неке у почетку мале заједнице (рецимо неког племена), која је желела да се прошири из своје првобитне природне постојбине са ограниченим природним условима. Уместо тога, радило се о постепеном – само делимично свесно вођеном или планираном – преображају највећег дела насељене васељене Старог света, који је припадао Римском царству (*Imperium Romanum*) и који се простирао на читавом простору Медитерана, у средњовековно, хришћанско царство на Истоку.

Ова држава налазила се од самог свог настанка у непрестаној политичкој и војној борби на два фронта: према нападачима са северозапада и севера у европским и према завојевачима са истока и југоистока у азијским областима. Трагичност таквог положаја била је појачана чињеницом да је потенцијално сигурно залеђе Царства, онај његов део који је некада чинио западни део Империје, постепено све више постајао додатни непријатељ ове нове државе, који ће на крају њеној пропасти значајно и допринети.

Сталну идеолошку и географску средишњу тачку током читаве једанаестовековне историје Византије представљало је средиште Царства, Константинопољ/Цариград. Константин Велики је почетком 4. века на темељима античког Византиона свесно и плански изградио своју царску престоницу. Његовом одлуком и по његовој наредби Константинов град је проглашен „Новим“ или „Другим“ Римом. Од самог почетка, Константинопољ се уз стални антагонизам према „Старом Риму“ учврстио као политичко, привредно и културно средиште Царства без обзира на његово тренутно простирање. Овакав развој био је додатно оснажен међусобним све јаснијим одвајањем Запада (тј. западне половине Царства после смрти цара Теодосија I 395. г.) и Истока (односно, само Византијско царство које се од јединственог Римског царства све јаче одвајало и задобијало своју особеност). Константинопољ/Цариград је заправо око хиљаду и петсто година био једина права престоница на ширем подручју Егеја.

1. Периферне и средишње интересне зоне Византије (границе Царства из доба Јустинијана (527-565), односно Ираклија (610-641)).

Рачунајући Цариград као политичко средиште Византије, могу се одредити три веће интересне зоне Византије. Њихове спољашње – од престонице свагда прилично удаљене – границе биле су у одређеној мери променљиве, али је власт Цариграда, макар и делимична, над основним деловима ових области – које ће се у даљем тексту називати *Средишње области* Византијског царства – била неопходна за његов опстанак (види слику 1).

Територијално груписане, три географске интересне зоне Византије су:

1. Источни Медитеран (традиционална граница на западу водени пут око Сицилије) и Црно море, укључујући обале, залеђе, приморје и острва. Средишњу област ове географске зоне Византијског царства чини Егејско море са око 60 стално насељених острва и Мраморно море заједно са морским теснацама и Босфорским мореузом који га спаја са Црним морем.

2. Мала Азија и на истоку њој суседни делови Арменије, Грузије, Месопотамије и Леванта. Средишњу област чини за-

падни део Мале Азије са приобалним појасом на северу и на југу који се њу надовезује.

3. **Балканско полуострво**, отприлике до граница коју чине токови река Саве и Дунава. Средишњу област Балкана за Византију је чинила Тракија, делови копнене Грчке који гравитирају ка Егејском мору и Пелопонез.

Од ове три области, слободно се може рећи да је прво подручје, и то посебно Егеј, несумњиво значајније у односу на друге две географске зоне византијског утицаја. Такав однос и такво схватање добило је сликовит израз у једном опису из византијског историјског дела из 10. века познатог под именом „Теофанов Настављач“, који је преузео и познији (11. век) историчар Јован Скилица у својој Историји. Приповедајући о арабљанском освајању Крита (око 825. године Арабљани су у византијском духу названи Сараценима), аутор означава копнени део Византијског царства – Малу Азију и Европу – као главу (грчки, *кефали* = *кефали*) и реп (грчки, *ура* = *ουρά*), а острва као средиште, средину (грчки, *меси* = *μέση*) читавог тела (грчки, *олосомос* = *ὀλόσωμος*) симболично замишљене византијске државе.

(...) а ова два континента, Азија рекох и Европа, јесу попут главе и репа, (...) а уз то са страдалним острвима, која су у средини, чине облик читавог тела (...).

(*Ioannis Scylitzae Synopsis historion*, ed. I. Thurn, 41)

Овако истакнут значај Егеја правилно одражава посебно јаку повезаност Византијског царства са морем. Византијско ослањање на море и зависност од њега били су јасно изражени, чак и ако нису достигли екстремни случај Венеције јер је Византија владала и великим областима у унутрашњости копна. Византијска повезаност са морем постаје посебно јасна ако се Византијско царство упоређи са већином претежно копнених држава Европе (попут држава Бугара и Авара, царства Каролинга) или Азије (на

пример, царство Сасанида, арапски калифат). Повезаност Византије са морем („маритимитет“ Царства), није била ограничена на пасивно, вредносно неутрално прихватање датих географских прилика и карактеристика тла на коме се Византијско царство простирало, као што је то био случај са Османском империјом, државом која је у територијалном смислу била директни наследник Царства. Иако се налазила у сличним територијалним приликама као Византија, османска држава је била у читавом свом политичком деловању окренута и усмерена ка копну. Византијски однос према мору се огледао у активном коришћењу свих могућности и повољности које пружају море, обале и острва за стварање животног и културног простора.

Уз поменуте *Средишње области*, које су за Византију биле најважније, одређен значај, различитог обима у различитим периодима, имале су и Италија (посебно Јужна Италија) и Сицилија, дакле такозвана „Византијска Италија“, као и земље на јужној средоземној обали, посебно Египат а затим јужни делови Шпаније. Оне су, ипак, углавном представљале споредну или додатну сферу византијског интереса. Највећи део ових простора потпадао је под власт Византијског царства само у рановизантијско време, а оне ни у ком случају у касније време нису биле значајне за опстанак Царства.

Између 6. века и крсташких ратова, дакле у време у коме је настала Византија као права средњовековна држава и када њена егзистенција није била угрожена, интересна зона Царства простирала се на територијама следећих модерних држава: бивше Југославије (Македонија, Црна Гора, Србија, Далмација са острвима), Албанија, Бугарска, Румунија (Добруца), Крим и приобални појас Украјине, Турска, Грчка и Кипар. Овај простор лежи отприлике између 35° и 45° степена северне географске ширине и 17° и 43° источне географске дужине и чини област од око 1.200.000 км².

Нема сумње да током наведеног периода (6-11. век) Византијско царство није увек обухватало све ове регионе (на пример, поједине делове Мале Азије, Бугарску) док је опет друге, који нису горепоменути, понекад имало под својом влашћу (попут Сици-

лије, Јужне Италије, средоземне Сирије, односно њеног западног, приобалног дела). Ипак, успостављање једног широког простора под византијским влашћу, површине око милион до 1,2 милиона квадратних километара, пружа реалистичну слику величине Византијског царства у време његове пуне снаге.

Значај *Средишњих области* Византијског царства за стабилност државе и њено ослањање на управо ове географске целине, огледају се у томе што повремено или делимично смањивање или чак губљење делова ових области није озбиљно угрожавало Царство ни политички ни привредно – потпуни пак губитак једне од ове три *Средишње области* Византија није могла надокнадити, успевајући, можда, да само краткотрајно не осети снажне последице нестанка важних територија. Усмереност читаве државе на Константинопољ, на Цариград као једини политички, привредни, верски, духовни и културни центар, седиште цара, патријарха, свих канцеларија и свих привредно важних и релевантних институција (до 12. века), чинило је у исто време и снагу и слабост Царства.

Поред непосредне византијске власти, политичких и привредних аспеката који су доприносили „византинитету“ – византијском карактеру – ових области, посебно велики значај у овом смислу имало је самоодређење Византинаца као *Ромеја* (Римљана), које је у *Средишњим областима* током читавог византијског миленијума било врло живо и присутно. Такво схватање политичке припадности Византијском царству на простору Егеја видљиво је све до савременог доба у називању Грка термином *Ромиос* (Ρωμιός), који је означавао припадника старог, одавно несталог царства. Чак и из угла гледања других народа, ознака *римски* била је ограничена током векова управо на ове *Средишње области*: док термин „Rum“ у арапским изворима још увек означава и „римску“ област у општем смислу, тако да се њим уз Цариград и ужи византијски простор могу, на пример, означити и обале Италије, дотле се у италијанским изворима од 12. века надаље под „Романијом“ подразумевају само наведене *Средишње области* (и то чак и ако у време настанка текстова нису заиста припадале византијској држави). Слично томе и турски селџучки султанат „Rum“ био је тако назван јер се

простирао на уже схваћеним *римским*, односно византијским областима Мале Азије.

Разумевање политичке неопходности византијског владања овим *Средишњим областима* огледа се такође и у каснијем територијалном развоју Османског царства и врло вероватно је имало утицаја на формулисање османске владарске титуле „Султан два континента (Rumeli / Европа и Anadolu / Мала Азија) и два мора“ (на турском Akdeniz = Бело, односно Егејско море и читав Медитеран и Karadeniz, Црно море), чак и ако је османска титула била великим делом ослоњена на селџучке и мамелучке узор.

2. ОБЛАСТИ

На странама које следе покушаће се приказати географски распоред, природне карактеристике и површинска морфологија предела који су представљали *интересне зоне* Византије. Њихове карактеристике ће бити дате у оној мери у којој је то неопходно како би се осветлио њихов значај за насељавање, саобраћај и комуникације, привреду, управу и политички развој византијског простора. Опис географских карактеристика *ширег византијског простора* полази од рановизантијске линије разграничења између источног и западног дела Царства и наставља се кружно према источном Медитерану све до Египта.

2.1. Западни Балкан

Северно од линије Саве и Дунава, Балканско полуострво лежи потпуно незаштићено према угарској/мађарској и румунској равници. Ове простране низије се простиру у одређеној мери и јужно од ових река, док јужне притоке Дунава из Далматинског карста и Балкана, посебно Морава и Искар (Дрина), чине значајну основу за повезаност у правцу север-југ. Географски карактер западног Балкана одређен је низом више паралелних планинских венаца, које се нижу као наставак Алпа. Они се простиру у правцу ка југоистоку, односно југу почевши од Динарских планина (Карста) и настављају се јужно у мањем обиму и са смањеном ширином Мирдитским планинама и у епирском планинском венцу (Пиндос), прелазећи и на суседна јонска острва. Предео западног Бал-

кана је на истоку омеђен токовима река Морава/*Маргос* и Вардар/*Аксиос*. У великој мери неплодан и посебно у новије време огољени Карст без шуме, био је због свог паралелног простирања са обалом непогодан за саобраћај и насељавање. Тек у близини мора венац Динарских планина се спушта и преображава у плодно јадранско приморје, које је у Далмацији и у појединим деловима албанске обале (северно од акрокеравнијског брдског појаса) било погодно за насељавање. У епирској области (јужна Албанија, северна Грчка) обала је у одређеним деловима толико стрма да је готово у потпуности непогодна за насељавање, као што је то случај са подручјем западне обале јонских острва.

Водена мрежа западног балканског Карста пружа се – барем својим деловима изнад површине тла – кривудава, дубоко просеченим долинама, и својим највећим делом тече ка северу, ка Сави и Дунаву (изузетак чини Неретва). Тек у албанско-грчкој области више река, углавном мањих, улива се у Јадранско и Јонско море (најважније су Дрим, Шкумби/*Skormos/Shkumbini*, Вијоша/*Voos*, Каламас, Ахерон, Арахтос). На северној и североисточној страни динарског Карста до границе коју чине Сава и Морава, простире се плодно побережје, брежуљкасто подручје различитог обима и ширине. Врло су плодне, такође, долине ових река (Саве и Мораве), као и долина Вардара/*Аксиоса*, одвојеног од Мораве једним благо уздигнутим развођем, који се улива у Егејско море. Централне насеобине на овом простору смештене су на јадранској обали, у залеђу лука и у наведеним долинама главних река, често чинећи централне тачке ових басена.

2.2. Јадранско и Јонско море

Непроходност балканског Карста, некада готово потпуна одвојеност обале од унутрашњости копна и приморског залеђа, али такође и велика удаљеност од Цариграда, значиле су да се Јадран, и јужно од њега суседна обала Јонског мора, са византијског гледишта могу означити као зоне споредног, некада и маргиналног

интереса за Царство. Таква оцена је тачна упркос томе што су се под политичком влашћу Византије налазили Сицилија и Јужна Италија, као и Равена до 751. године, а Венеција још и дуже. Док је западна обала Јадрана практично потпуно без острва, ређају се дуж источне обале далматинска карстна острва, од полуострва Истре до Дубровника/*Раусиона/Рагусе*. Ова острва су посебно добила на значају након словенског насељавања и словенских освајања на копну, служећи као упоришта византијској а касније млетачкој, венецијанској флоти. Крајњи јужни део Јадрана образује око 70 километара широк Отрантски пролаз (мореуз), који се ка југу, попут левка, наставља у Јонско море. На простору Јонског мора паралелно са обалом – као врхови потопљеног планинског венца – нижу се јонска острва, понекад са врло плодним земљиштем. То су: Керкира/*Крф*, Лефкада, Кефалонија, Закинтос/*Zante*), док западну границу ове области чини неразуђена обала античке „Велике Грчке“ (*Magna Graecia*) – Сицилија, Калабрија и Апулија са Тарентским заливом.

2.3. Источни Балкан

Источни део Балканског полуострва је одређен јужним наставцима Карпатског венца, кога пресеца *Гвоздена капија*, кланцем који образује Дунав код Багрдана. Тако се јужно од Дунава ниже планински венац Балкана (Балканске планине), која се пружа у правцу истока паралелно са током ове реке и достиже до 2.370 метара у висину, настављајући се на Родопске планине (Родопи) ка југоистоку. Планина Балкан је испресецана бројним пролазима. Ка југу се спушта и стрмо обрушава, док се ка северу благо заравњује и прелази у плодну равницу, која, постепено се ширећи између Видина и Црног мора, одваја овај планински венац од Дунава, ка коме се планине, у западном делу, стрмо спуштају. Уз обале Дунава, који је овде одувек био плован, леже значајна погранична утврђења као што су Видин, Никопољ и Силистрија, а у унутрашњости копна центри бутарске државе Плиска, Преслав и Трново. Својим скретањем ка северу Дунав одваја Добруцу од румунске равнице.

Јужно од планине Балкан простире се долина Софије/Сердике, која представља средиште и место укрштања трговачких путева, окружена планином Витошом (2.300 метара) и Осоговским планинама. На истоку се Софијска долина наслања на плодну долину реке Марице, која код Адријанопоља/Једрена пробија Трачки масив и улива се у североисточну обалу Егејског мора. Између Марице и јужних обронака планине Балкан усечена је таласаста висораван, испресецана брежуљцима (старо средиште ове области је био Сливен/Стилпнон). Рила (2.900 м), Пиринске и Родопске планине, које се на југу спуштају ка северној обали Егеја, чине тешко приступачне и стрме планинске масиве, који се спуштају на југу ка северној обали Егеја. Долине око ушћа Струме/Стримона и Месте/Нестоса укљештене су између обале Егејског мора и ових планинских венаца, раздвајајући их и стварајући плодну територију.

Рељеф Македоније, посебно у западном делу ове области, највећим делом одређен је Динарским планинским венцем, односно завршним делом овог планинског масива. На овом простору, ипак, у већим количинама јављају се кречњак, гранит и глина у односу на пешчаник, док је у односу на средишњи динарски Карст укупни пејзаж осетно питомији, а читав простор богатији шумама са плоднијим тлом. Планински појасеви, набори Динарских планина, завршавају се ка југу усамљеним планинама или долинама, које у неким случајевима задржавају стајаћу воду (Охридско, Преспанско, Касторијско и Бегоритијско језеро). Водени токови из ове области усмерени су ка Тракијском (Стримон, Нестос), односно Термајском заливу, у чијем залеђу Халиакмон и Аксиос/Вардар стварају стално нове наносе плодног, наплаћеног земљишта. Солун представља центар ове области чији је значај много већи од регионалног, док обласне центре чине одређена средишта у појединачним долинама. Најважнији центри ове области су Стоби, Пелагонија/Хераклеја/Битола и Едеса, док је на доњем Стримону најважније место Сер. Мочварно ушће реке Стримона онемогућило је стварање неке значајне луке на егејској обали источне Македоније. Због тога треба истаћи да најважније луке ове области Солун и Христупол/Кавала леже даље од ушћа великих река.

Полуострво Халкидики, са своја три прстолика огранка који се пружају у Егеј (Касандра, Лонгос/Ситонија и Атос/Агион Орос („Света гора“)) одвојено је од Македоније пространом долином, која садржи бројна мања језера, попут језера Коронис и Волвијско.

2.4. Шири простор Цариграда и Мраморно море

Ако западни обронци Родопских планина – област између Стримона и ушћа Месте/Нестоса, укључујући и оближње острво Тасос које представља одвојени део копнене масе – чине гранично подручје између Македоније и Тракије (Филипи припадају Македонији), онда подручје источно од Нестоса спада несумњиво у Тракију. Средишња област Тракије, простор између реке Марице и планина Истранца/Странца и Кору/Курудаг чини – са изузетком речних долина саме Марице и Ергене – суву и веома плодну долину, погодну за саобраћај и прелазак преко Босфора у Малу Азију, отежавајући тиме истовремено одбрану Цариграда на простору његовог ширег копненог залеђа. Одавде се ка југозападу пружа Трачки Херсонесос, образујући са северном обалом Мале Азије на простору Троје мореуз Хелеспонт (Дарданеле). Још упадљивију целину чине полуострва, која се са обе стране наслањају на Босфорски мореуз, Румели са европске и Кочаели са азијске стране. Кочаели је одвојен од остатка Мале Азије Никомедијским заливом, језером Сапанца и током (негде и подземним током) реке Сангариоса/Сакарја. За подземни ток Сангариоса се претпоставља да представља правац простирања „Пра-Босфора“, првобитног мореуза у време када је данашњи Босфор био само речно корито, што све упућује на могућност континенталне границе Мраморног мора, које би се на тај начин спуштањем нивоа мора (из леденог доба) смањило за 50 метара, и постало унутрашње, копнено језеро.

Мраморно море заузима површину од готово 11.500 квадратних километара, простирући се у правцу исток–запад пуних 280 километара између Калипоља и Никомедије, са највећом ширином у правцу север–југ од 80 километара. Насупрот слабо разубејеној

европској обали, налази се разуђена азијска обала са полуострвом Кизик, усецима и заливима (Никомедијски залив, Залив Киоса), близу које се ређају и две групе острва: девет Принчевских острва јужно од Халкедона (четири већа и важнија: Принкипо, Халке, Антигони, Проти); и острва архипелага Мраморног мора северозападно од полуострва Кизика (Проконезос, Алони, Афисиа, Куталис).

Везу са Егејом чини на југозападу мореуз Дарданели, дугачак 65 и око 4 километара широк (код Абидоса/Чанаккалеа ширине свега 1, 27 км), док водени спој са Црним морем омогућава 26 километара дугачак и до око 2 километра (код Кандили само 600 метара) широк мореуз Босфор. На његовом почетку, на јужном делу налази се Константинопољ/Цариград. (О струјама у морским теснацима, види поглавље 2. 5.)

Византијска престоница Цариград налази се на једном брдовитом полуострву, троугластог облика, које својим источним крајем урања у почетак Босфора. Цариградско полуострво је ограничено на југу Мраморним морем а на северу такозваним „Златним“ Рогом (грчки *Κερας* – рог, турски *Халич*) – преко 6 километара дугачким заливом, који се наставља на ток речица Кидарос/Алибеј и Варвиси/Кајитхане, које се у њега уливају. Сходно томе, копнена одбрана Цариграда била је потребна само на западној страни, док је са три остале стране био ограничен морем.

2.5. Црно море и водени сливови који се у њега уливају?

Црно море (грчки *Μαύρη Θάλασσα* (*Маври таласа*), или *Εὐξεινός Πόντος* (*Евксинос Понтос*) = еуфемистички назив „гостољубиво море“, турски *Kara Deniz*), богато је рибом само у својим горњим слојевима и има највећу дубину од 2.240 метара. Црно море заузима површину од око 520.000 квадратних километара и практично је без иједног острва. На свом источном крају, оно образује слабо разуђену, понегде веома стрму обалу, која је на само малом броју места погодна за стварање лука. Северну и западну обалу

карактеришу широке зоне плитке воде, широке делте река, као и полуострво Крим/Херсон, на чијем се источном крају Кимеријски Босфор улива у Азовско море (*Меотида*).

Крим (византијски *Χερσών* (*Херсон*) или *Κλίματα* (*Климата*)) је полуострво ромбоидног облика које је равним и уским земљоузом на северу повезано са копном. У географском смислу у свом већем северном делу Крим представља наставак јужноруске континенталне масе састављене од равница типа степе. Насупрот томе, југоисточна трећина територије Крима представља једну прелазну зону са планинским венцем који се пружа паралелно југоисточној обали у праву истока и који се, преко Кимеријског Босфора, продужава у Кавказ. Само последња споменута зона, јужни и југоисточни део Крима, због плодности земљишта, свог привредно-политичког и стратешког значаја у односу према Русији и положаја који је био повољан за одбрану, чинио је део византијске територије, односно налазио се под влашћу Византије.

Као простор непосредног византијског утицаја у области Црног мора, уз Крим и Малу Азију, могао би се означити простор западне обале овог мора до ушћа Дунава на северу. Велики интерес за Византију представљали су такође јужни делови данашње Украјине, због својих пловних, великих река, равномерно богатих водом током читаве године, и које се уливају у Црно море између Дунава и Кавказа (види поглавље 6.4).

Ове реке биле су од великог значаја за трговину и саобраћај: пловне, макар и само у својим доњим токовима, оне се уливају у Црно море, отварајући тиме византијској (у времену позне Византије пре свега ђеновљанској, али такође и венецијанској) „далекој“ трговини богате могућности деловања ка централној и северној Европи и Скандинавији. То су: (редом од запада ка истоку) Дунав (грчки *Данузиос*, *Истрос*; Дњестр (грчки *Данастрис*, *Тирас*); Буг (грчки *Богу*, *Хипанис*); Дњепр (*Данаприс*, *Боистенес*); Дон (*Танаис*) и Кубан (*Куфис*, *Хипанис*).

Велика количина воде коју ове реке доносе у Црно море и водени вишак који настаје великим приливом слатке воде не може бити компензован само испаравањем воде. Водема неравнотежа се

0 300 km

2. Морске струје у Егејском и Мраморном мору.

јасно примећује већ уз западну обалу Црног мора, где се ствара снажна морска струја која иде ка југу, и одлази као стална струја у горњем воденом слоју преко Босфора у Мраморно море и даље кроз Дарданеле до Егеја. Ова слабо слана и хладна „понтска струја“ (види слику 2) улази у Егеј и наставља даље правцем ка западу, појачана доминантним северо-североисточним ветром. Један део ове хладне „понтске струје“ иде уз Халкидики до Термајског залива код Солуна, а затим улази у источни део Егеја према југу где се дели на два дела:

– први део пролази између Еубеје и Андроса а одатле иде уз источну обалу Пелопонеза и дели се у западни огранак, који код Рта Малеје улази у отворено Средоземно море, и источни крак који у Критском мору скреће на исток и прелази у „малоазијску струју“;

– други део се већ јужно од Еубеје, на североисточној страни Киклада, окреће према југоистоку и на тај начин се сустиже са „малоазијском струјом“.

Ова малоазијска струја настаје првенствено због снажног кретања воде у Средоземљу (које се делом наставља на Атлантски океан) правцем запад–исток, па је стога топлија и богатија сољу. Она се протеже практично дуж читаве малоазијске обале ка северу. Једним својим делом малоазијска струја улази у Тракијско море, док други део тече као слабија контраструја уз обале Дарданела у Мраморно море, а одатле делимично као водена струја у нижим слојевима воде даље у Црно море. У морским теснацима-мореузима, али такође и на отвореном Егејском мору, ове струје су биле од великог значаја за пловидбу због свог сталног тока и снаге (у теснацима максимално 9 km/h, код Рта Малеје 4 km/h).

2.6. Егејска Грчка

Планински масиви Асије и Олимпа чине прелаз од Македоније ка југоисточној Грчкој. На њих се надовезују две велике тесалијске долине, које од мора одвајају са истока планине Оса и Пелион а са југа Отрис. Ове области већ припадају простору централне Грчке. „Читава околина Егејског мора, речју: Грчка, Западна Мала Азија, тракијско-македонска обала, и мореузи, чине како по својој природи, тако и по историјском развоју, један јединствени *континентни простор*, чији је центар само Егејско море. Стога бих ја (scil. Alfred Philippson) све ове области назвао једноставно Егеј. Овај простор се пре свега одликује својом снажном разноликошћу, која проузрокује богату и разноврсну хоризонталну и вертикалну

подељеност, као и потпуно прожимање планинске земље, приобаља и мора.“ (Philippson 1939, 124).

Централну и јужну Грчку пресецају кречњачки планински венци, који се пружају правцем југа и југоистока, међу којима се издвајају два основна, готово паралелна висинска масива:

1. На западу Пинд и његов јужни наставак образују планински појас северног и централног Пелопонеза са своја три јужна полуострва, који преко острва јужноегејског архипелага воде до јужног дела западне обале Мале Азије (острва Китира, Крит, Касос, Карпатос, Родос).

2. Брдски и планински предели Фокиде, Беотије, Атике и Еубеје (Евије), који се настављају у западне и јужне Кикладе, јужни део Спорадских острва све до планинских венаца западне Мале Азије, јужно од реке Меандер.

Стеновите масе Тесалије и јужне Македоније настављају се с друге стране Егеја планинским масивима западне Мале Азије. Ова уочљива подељеност (планине с једне и море с друге стране) наглашена је у Грчкој још више и снажније усећенима које се пружају правцем југоистока: 1) Коринтским и Саронским заливом; 2) котлином реке Сперхеја, и 3) северним и јужним Еубејским заливом, као и великом разуђеношћу обале. Релативно скорашњи, у геолошком смислу, настанак Егеја и бројна одвајања копна приметна су и данас у честим земљотресима, чији епифитри леже на линији раздвајања копнених маса (линија земљотреса Јонска острва–Месенија–Китира–Крит–Родос–залив Мармарис у Малој Азији). На овој линији леже такође и три, још у историјско време активна вулкана овог простора: полуострво Метана на Пелопонезу, острво Тера/Санаторини (земљотрес из 726. који је био повод за почетак борбе против икона – иконоклазам) и острво Нисирос.

Планине јужне Грчке и Пелопонеза су још више испресецане бројним, прилично плодним долинама, висоравнима и насељивим областима. Географској подељености и уситњености овог терена додатно доприносе и најчешће кратке, често само сезонске реке

које кроз њега протичу. У Егеј се уливају Пенеј и Сперхеј, у Патраски залив се уливају Ахелоос и Морнос, а Ребеникос (данашња Платанорема) и беотска река Кифисос се уливају у Воивидско и Копайдско језеро. Од река које теку Пелопонезом треба споменути и следеће три: Пенеј и Алфиос се уливају у Јонско море, а Евротас у Лаконијски залив.

2.7. Егејско море

Егеј представља право, стварно *унутрашње море* (*mare internum*) Византинаца. Егеј се простире правцем север–југ преко 600 километара, од истока ка западу између готово 200 до преко 500 километара. Басен Егејског мора је најдубљи код острва Карпатос (2.520 метара), док је његова укупна површина отприлике 179.000 квадратних километара. На западу и северу, Егеј је ограничен средњегрчким копном и Пелопонезом, а на истоку малоазијском копненом масом. Јужну границу Егеја према Леванту у источном Медитерану представљају јужноегејска острва. Обале Егеја су врло разуђене, са пуно увала, ртова и полуострва, обилују острвима и морским пролазима, који сви заједно омогућавају врло благ прелаз између мора и копна, појачавајући њихову међусобну повезаност. Овај утисак о блиској вези копна и мора додатно је појачан функцијом „моста“ између источне и западне обале Егеја коју имају бројне групе острва, које су посебно у јужном Егеју равномерно распоређене по морској површини (са највећом максималном раздаљином између два острва у Егеју од само 40 километара). Најмање 60 егејских острва су у средњем веку била стално настањена, док су највећа острва (попут Крита 8.259 км², Еубеје 3.654 км², Лезбоса 1.633 км², Родоса 1.398 км², Хиоса 842 км²), делом због своје велике површине а делом због близине копну, имала посебан значај за историју насељавања ове области.

Егејска острва се по правилу деле на неколико група, првенствено на основу њихове географске повезаности и близине. У северном Егеју се налазе следеће групе острва:

– Тракијска острва која по својим карактеристикама припадају балканском копну (највећа острва Тасос и Самотраки), затим Хелеспонтска острва која својим пореклом припадају западној малоазијској копненој маси (Тенедос/*Bozcaada*, Имброс, Лемнос, Агиос Евстратиос), Магнезијска острва (Скиатос, Скопелос, Халонесос) и Скирос, као и острва уз малоазијску обалу (Лезбос, Хиос, Псара) и Еубеја уз грчку обалу.

У јужном Егеју треба најпре издвојити три низа Кикладских острва:

1) као наставак југоисточног краја Атике простире се први, северни низ Киклада који чине у његовом западном делу Кеа, Китнос, Серифос, Сифнос. Средишњи ред ових острва се наставља на Еубеју (Гиарос, Сирос), а на истоку су Андрос, Тенос, Миконос и Делос.

2) централни Киклади (Антипарос, Парос, Наксос; Мелос, Кимолос, Фолегандрос, Сикинос, Иос, Аморгос).

3) јужни Киклади (Санторини/Тера, Анафи, Астипалеа).

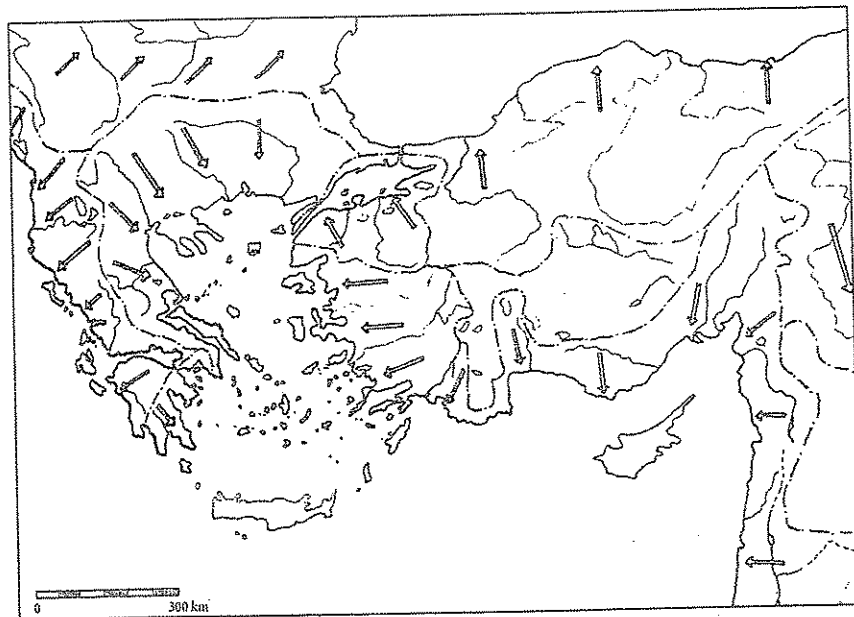
У западном делу Егеја налазе се острва у заливу Сароникос (Сароничка острва) (Саламина, Егина) и Пелопонеска острва (Порос, Идра, Спецес), док се у близини обале Мале Азије налазе Споради, међу које треба убројати и Додеканиса (што значи *Дванаест острва*) (Икарија, Самос, Патмос, Липсос, Лерос, Калимнос, Кос, Нисирос, Телос, Сими, Родос, Карпатос, Касос). Последња три острва заједно са Критом одвајају Егеј са југа и истока од Левантског басена и источног Медитерана. Раздаљине од Крита: до Кипра и Александрије око 600 км, до Антиохије, Бејрута, Акона и Јопе/Јафе, око 900 км).

2.8. Егејска Мала Азија

Западни део Мале Азије, који припада подручју Егеја, представља – посматрајући малоазијско полуострво у целини – само рубно подручје Мале Азије, које је географски слично источном делу Грчке. У средишту лидијско-каријског масива распоређени су планински венци, који се пружају као наставци Динарског система, који се на истоку завршавају појасом Тауруса, док се у северним областима западни огранци Понтијских планина завршавају у Мизији. И на овом простору је такође, попут Грчке, каснија промена земљишта и терена и његово раслојавање довело до појаве већег броја висоравни, котлина и долина и, најчешће правцем исток–запад, плодних равница, које су омогућиле отварање и повезаност терена погодног за насељавање са морем. Ови геолошки процеси довели су и до тога да највећи број малоазијских река тече ка Егејском мору овим долинама и равницама. Од севера ка југу то су: Каикос/Бакирџај, Хермос/*Gediz*, Кајстрос/*Küçük Menderes* (Мали Меандер), Меандер/*Büyük Menderes* (Велики Меандер) и Индос/*Dalaman*. Само реке које извиру у брдовитим пределима Мизије (Енвилос/*Коџа*, Макестос/*Simav* и Риндакос/*Kirmasti*), као и мале речице из подручја Троје теку ка Мармари/Мраморном мору. Ово подручје Мале Азије, њен западни део, спада у најплоднија и најгушће насељена подручја Византијског царства због својих плодних равница и речних долина, своје врло разуђене обале и острва која се налазе у близини обале.

2.9. Централна Мала Азија

Прелазак ка срцу, средишту Мале Азије, које се налази на вишој надморској висини, одиграва се постепено. Приближну границу чине водени токови претходно наведених река у односу на оне које се уливају било у Црно море, било на јужној обали Мале Азије или теку ка унутрашњости. Гранична зона између Византије

3. Развођа, правци тока река, области без водених токова.

и Селцука ишла је у 12. и 13. веку дуж западномалоазијског – анатолијског – планинског појаса (у висини Дорилеон/Ескишехир – језеро Бурдур). Унутрашњу Малу Азију, простор висоравни која се налази на висини између 800 и 1.300 метара, планине деле на различите долине (турски, *ова*), које су често сушне, без водених токова и чије су мале речице често понорнице или се уливају у оближња језера (велико слано језеро Тата, турски Tuz gölü (Славно језеро) у Кападокији, Бејшехир и друга језера у Писидији и Ликаонији). Централна сушна област без река Мале Азије, заузима површину од око 70.000 км² (види слику 3). Долине на западу постају мање, а на истоку се пружају у широке степе са спорадичним кречњачким областима (Göreme долина) и вулканима (на пример Аргеос/Ерциес – Erciyes dağ 3.916 метара или Аргеос/Хасан (Hasan dağ 3.258 метара).

Северни део Мале Азије напаја се водом из воденог система река Сангариоса/Сакарја и Халиса/Kizilirmak које се уливају у Цр-

но море. Централна Мала Азија је ка северу ограничена снажним и готово непрекидним, отприлике 1.100 километара дугачким венцем Понтских планина, које на истоку достижу висину од скоро 4.000 метара док се на северу спуштају у танак појас слабо разуђене црноморске обале. Северни крајеви Понтских планина су испресецани токовима и долинама многобројних малих река, али ипак само мали број река пробија овај Понтски планински масив из централне Малоазијске висоравни, допирући до црноморске обале: уз споменуте Сангариос и Халис, такав је случај још са Ирисом/Yeşilirmak, односно Ликосом/Келкит и реком Акамписис/Çoruh која се улива у Црно море у близини Ватиса/Батума.

Јужну границу централне области и унутрашње Мале Азије чини венац планине Таурус, која се на западном крају уздиже до преко 3.000 метара, а на истоку и до преко 4.000 метара. На свом јужном делу Таурус се нагло обрушава ка Медитерану, па тиме не омогућава стварање приобалног појаса – посебно на предњем делу Ликије и оштрој, негостољубивој киликијској обали. Ипак, река Кестрос/Аксу образује у близини Аталије плодну алувијалну равницу, као што једну мању удолину ствара и Каликаднос/Göksu код Селеукије. На истоку се на унутрашњу Малу Азију надовезује пространи и плодни Киликијски плато (Çukurova), затим алувијална равница и област ушћа река Киднос/Tarsusçayı, Сарос/Seyhan, Пирамос/Seyhan. Врло уски пролази које кроз масив Тауруса стварају речни токови, оцртавају све до данас правац пружања путева кроз овај простор у читавој овој области: најпознатији је пример „Киликијских врата“ (грчки Πύλες Κιλικίας, арапски Darb es salama, „Врата спаса“, турски Gülek Boğazi), кланца који је кроз Таурус издубила река Киднос на висини од 1.050 метара, и који је у почетку био само неколико метара широк.

Стари центри ове области Тарс, Адана, и Мопсуестија/Мисис, налазе се на Киликијској висоравни близу планинских обронака, док је лука Еге/Lajazzo/Yumurtalık задобила већи значај тек у доба крстапа. Киликијски плато, који још увек спада у Малу Азију али је од ове јасно одвојен, заправо ограничен Таурусом, представља (тамо где се данас налази област Хатај која припада Турској) пре-

лаз према сиријско-арапском простору. Као што је у црквеном погледу ова област потпадала под власт Антиохијске патријаршије а политички у римско и рановизантијско доба припадала Префектури Исток, тако је и од времена оснивања калифата готово увек представљала спорну пограничну зону око које се ратовало, док је Хатај, као и Сирија и читава источна обала Медитерана, неоспорно припадао од 7. до 10. века а потом поново од пропасти крсташких држава у 13. веку, областима под арапском влашћу. Овде се ка југу простире танак, али плодан обалски појас око залива Искендерум, који чини продужетак Киликијског платоа (центар Александрета/Искендерум), који је од северномесопотамијског простора на северу (Верија/Алепо) и од Антиохије на југу одвојен планинским венцем Аманоса.

2.10. Источна Мала Азија и Јерменија

Источни део Мале Азије, који представља прелазну зону према азијском копненом масиву јасно је одвојен у односу на централни део Мале Азије значајним повећањем надморске висине. Највиши делови источних планина из масива Тауруса пружају се од Киликије ка североистоку спајајући се са Понтским планинама и достижући у Јерменији висину од преко 4.000 метара. Источну границу Мале Азије чини развође између река које се уливају у Црно и Средоземно море, с једне стране, и речног слива Еуфрата, с друге, који се простире западно од Таранта/Даренде и Тефрике/Divriği све до Кападокије. Источна граница Мале Азије би тако могла бити обележена кривудавом линијом која би ишла од Искендерског залива (Iskenderun) у правцу североистока до ушћа Акампсиса/Çoruh код Ватиса/Batuma.

У овој прелазној зони налази се Јерменија, која је током своје историје стално била политички објекат у рукама суседних великих сила на истоку и на западу. Уз данашњу јерменску државу, територија историјске Јерменије данас је подељена између Азербејџана, Турске и њених источних суседа. Међутим, само би се западна Јерменија

могла у правом смислу рачунати као област византијског интереса. Услед сусретања понтских, тауриских и иранских планинских венаца, Јерменија представља висораван (просечно преко 800 м), која је подељена на свом северу и североистоку планинама од северозапада паралелним са Кавказом, на југу и западу планинама које се простиру са запада. Средиште Јерменије је „разбијено“, испресецано појасевима долина лаве и вулканима (Арарат 5.165 м, Араказ 4.100 м и други), док остале зоне Јерменије деле на једној страни широке висоравни, а на другој простране усеклине и басени у којима се једним делом налазе велика језера (Тоспитис/Ван 3.700 км², Матианос/, око 5.000 км² Лихнитис/Севан, око 1.400 км²).

Плодно тло у Јерменији представљају површине равница, од којих су неке настале од некадашњих језера, као и земљиште око речних токова и речних долина. Најзначајније реке су: на западу и југозападу Еуфрат и његове притоке богате водом (пре свих Арсаниас/Мурат и Qubaqib/ Tohma); на југу Тигар; на северозападу Акампсис/Çoruh која тече ка Црном мору, али на првом месту Кирок/Кира и њена притока Араксис/Aras, која данас чини границу Јерменије са Ираном и Турском и улива се у Каспијско море јужно од Бакуа.

Као последицу подељености и свеукупних лоших предуслова за саобраћај, Јерменија нема ниједан природни надрегионални центар. Уместо тога, могла су се развити само поједина средишта у гушће насељеним подручјима, која су због саобраћајних погодности чинила територијалне целине, одсликавајући подељеност Јерменије кроз историју, у којој су се нација и држава ретко када преклапале тако да сачињавају једну јединствену територијално-демографску целину. Најважнији регионални центри историјске Јерменије су: Теодосиуполис/Ерзурум, Карс, Ани, Едмиадзин близу Јеревана и Ибан/Ван.

2.11. Левант и Кипар

Левантски басен, односно источни део Медитерана, представља у мањој мери област доминантног византијског утицаја у односу на северозападни део Медитерана и Егеј, стога што је у овом делу Византија још од 7. века изгубила своју предност на мору, од времена стварања арабљанске флоте под Муавијом. Овај део Медитерана окружују слабо разуђене обале и он је, уз изузетак Кипра, практично без острва.

Са површином од 9.251 км² Кипар представља треће по величини острво у Средоземном мору, након Сицилије и Сардиније. Кипар деле у географском смислу два планинска венца, који чине наставак северносиријских планина: обалски планински венац Пентадактилос (грчки, *Пет прстију*) који се пружа правцем исток-запад и достиже висину од преко 1.000 метара и угљем богате планине Троодос на југозападу, које се уздижу до око 2.100 метара. Између њих се простире плодна равница, једним делом састављена од плавног земљишта, по имену Месаориа (буквално: „између планина“). Захваљујући својој близини источној обали Медитерана (просечна раздаљина око 200 км, али рт Андреас/Рас ибн Хани на североистоку само 100 км) и јужној обали Мале Азије (око 80 км), Кипар је био за Византију значајно упориште према исламским државама све до коначног отпадања од Царства крајем 12. века, а касније је у подједнакој мери у том смислу био значајан за крсташе.

Између источне обале Медитерана и скоро равне сиријске степе сиромашне водом, простире се ка југу, почевши од Антиохије на северу, делимично врло плодна зона ширине између 100 и 150 километара, која се може поделити на четири појаса различите ширине:

1. Слабо разуђена обала сиромашна заливима, која је делом стрма и стеновита, а делом плавна.
2. Западни појас висоравни, који на северу достиже 1.500 метара, у Либану се пење на преко 3.000 метара, док је на југу

највећа висина око 1.000 метара. Овај појас се на свом јужном делу шири у полуострво Синај (врх 2.637 метар). Овај регион је плодан у оним његовим деловима који у потпуности не оскудевају у падавинама, а посебно на западним обронцима планина, изузимајући Синајско полуострво.

3. Такозвани „Сиријски јарак“, усечена долина која се простире од језера Амик на северу до Црвеног мора, са променљивом надморском висином која прати висину и распоред планина. Кроз њу тече река Оронт/Nahr al-Assi, продужава се кроз ток река Литани (извор западно од Балбека, ушће у близини Тироса), и Јордана, а затим се наставља од долине Јордана спуштајући се испод нивоа мора код Мртвог мора, области Wadi Araba и коначно код Акадског залива.

4. Источни појас висоравни, који је у свом северном делу нижи него западни појас (претходна област), али достиже скоро 3.000 м на Антилибану (Хермон 2.814 м) и уздиже се поново на свом јужном крају – насупрот Синаја – преко 2.500 м. Овај појас прелази – делом стрмо, делом постепено се спуштајући – на истоку у Арапску пустињу. Чак и овај појас је делимично кишан и плодан, као и поједине усамљене области у пустињским зонама: оаза око Дамаска/Dimaṣq која се наслања на источну висораван Антилибана и која добија воду од реке Амана/Барада; или вулканска област Авранитис/Nauran (Gebel Druze, скоро 1.800 м), са старим центром који чини Востра/Bosra eski Şam, отприлике око 100 км источно од Тиберијског језера.

2.12. Синај и Египат

Јужни завршетак Левантског басена образује у суштини и тлоцрту копнени мост који спаја Палестину са Египтом на северу полуострва Синај (са ширином простирања од истока ка западу од око 150 км), затим плодна област делте Нила (која се простире у правцу исток-запад дужином од око 300 км) и, на крају, узак обалски појас на западу, који спаја Средоземље са Либијском пустињом.

Полуострво Синај (са укупном површином од 49.000 км², рачунајући и северни рт) састоји се у свом највећем делу од планинске пустиње оскудне водом а на северном крају од једног такође готово бесплодног платоа од пешчаника са бројним подручјима од кречњака. Као што је већ напоменуто, Синај представља завршетак једне висоравни која следи обалу Леванта, почевши од северне Сирије, затим се значајно шири ка свом јужном крају, и на крају се уздиже достижући скоро 2.640 метара на самом Синајском полуострву. Синај добија воду од два рукавца Црвеног мора, Акабског (као најјужнијег крака Сиријске долине) и Суецког залива. Брдски део полуострва Синај развио се још од ранохришћанских времена у област са бројним пустиножителиницама, испосницама и манастирима, чији се центар налазио у Фарану. У центру ове регије налази се манастир Вату (манастир свете Катарине), утврђен бедемима још од 6. века, у коме и данас обитавају монаси грчко-православне вере.

Укупна дужина Нила је око 6.700 км, али је од његовог укупног тока пловно само око 1.500 км, и то од његовог ушћа до првог катаракта, који је представљао јужну „границу“ Египта. Ова река наводњава долину, која се пружа бар 300 метара на нижој надморској висини од области које је окружују с обе стране и чија је просечна ширина између 10 и 20 километара јужно од Делте, док се на појединим деловима значајно сужава не прелазећи километар у ширину. Северно од Каира долина се грана на седам делова, чинећи плодну област Делте и ушћа реке, простирући се преко 170 км на

север, све до обала Медитерана. На западном ободу ове области налази се Александрија, која је била стварни, суштински центар Египта у римско и византијско време. Годишње летње изливање Нила је заједно са наводњавањем и ђубрило земљу и било још од античких времена обилно и одлично искоришћавано кроз систем канала. На тај начин, чак и много пре регулисања тока Нила у 20. веку, у египатском делу долине Нила било је могуће остварити две жетве годишње.

Мало више од 30 километара западно од долине Нила (и око 80 км јужно од Александрије) налази се долина Нитрије (Wadi al-Natrun), дугачка преко 30 км. Слана језера која се налазе у овој долини, спојена подземним каналима са Нилом, била су врло значајна за привреду читаве области захваљујући раширеној употреби натријум хлорида – соли. Још од ранохришћанског времена долина Нитрије је постала центар испосница и манастира, од којих су неки преживели и остали активни и до данас, насељени коптским монасима (манастир Макарија, манастир Псои, манастир Сирон/Deir el-Surijan, манастир Барамус).

Долина Нила је ограничена двема пустињама. Арапска (Источна) пустиња се пружа источно до Суецког залива и Црвеног мора; реч је о једном уздигнутом платоу са дубоко усеченим долинама, чије је земљиште на северу сачињено од азбестних стена и марга, а на југу од пешчаника. На појединим од ретких места које имају довољно воде, у хришћанском периоду су основани манастири (до данас су преостала два манастира – Свети Антоније, који се налази око 30 км западно од Црвеног мора, и Свети Павле, нешто јужније од њега; у оба манастира обитавају монаси Копти). На истоку је Арапска пустиња одвојена од мора планинским венцем који се простире паралелно са обалом, дакле од севера ка југу, и чији врхови достижу 2.000 метара надморске висине. Ове планине су начињене од вулканских и кристалних стена, од којих су се *порфиритис* (назван по истоименој планини) и гранит (са планине Клаудианон) употребљавали и копали још од антике.

На западу се Нил додирује са Либијском (Западном) пустињом, безводном и бесплодном равницом, која у свом највећем

делу прелази 300 метара надморске висине. Шест великих оаза у Либијској пустињи чиниле су још од античких времена најважније насеобине ове области изван долине Нила. На северу пустиње, отприлике 500 км југозападно од Александрије, налази се Сива (што значи *поље са дрвећем*) у једном удубљењу у земљи, дубине 20 метара, са храмом, пророчиштем Амона у свом средишту. Само 80 км југозападно од Каира налази се највећа оаза у Египту: Фајум (al-Fayum), у једној удолини у тлу дубине 45 метара. Овде, у близини језера Карун или Мирис, које је у антици имало површину од око 2.000 км², налазио се град Арсинои, центар истоимене регије (*пагархије*). Око 200 км западно од оазе Фајум налази се плодна Мала оаза (данас: al-Bahriya, што значи *северна*), а још 170 км на југозапад и оаза al-Farafiga (*Место бикова*). Отприлике 200 км југоисточно од ње ситуирана је Велика унутрашња оаза (данас ad-Dachila), која је до данашњих дана остала изузетно плодна и богата водом. На крају, још 150 км источно од оазе ad-Dachila и 200 км западно од Нила пружа се Велика оаза (данас: al-Chariğa), на раскршћу важног караванског пута, која је била врло плодна и богата водом све до средњег века. Последње две оазе означаваале су прелаз ка Нубијској пустињи на југу, која се налази на нижој надморској висини.

3. КЛИМА

3.1 Климатске прилике у 20. веку

Климатске прилике на византијском простору значајно се разликују у различитим подручјима и прате географску подељеност и разноврсност територије Царства.

У оним областима Византијског царства које су у средњем веку биле најгушће насељене, преовлађују приморски климатски услови, и то пре свега црноморска и медитеранска клима. Медитеранску климу карактеришу врло топла, жарка и сува лета и такође топле зиме, готово у потпуности без мраза, са различитом количином падавина. Овај тип климе, који се још назива и *клима маслиновог дрвета* пошто средња температура током најхладнијег месеца не пада испод 0° С па је тиме омогућено гајење маслина, био је карактеристичан за највећи део приморских области византијског света (види слику 4).

Следећи примери из важнијих византијских градова и области показују вредности средњих температура у степенима целзијуса за најхладнији и најтоплији месец током године, као и просечну количину падавина: Солун 6,1°; 26,9°, 477 мм, Атина 9,2°; 27,2°; 402 мм, Наксос 12,3°; 24,7°; 391 мм, Смирна 8,6°; 27,6°; 693 мм, Ханиа (Крит), 11,5°; 24,9°; 701 мм, Родос 12,6°; 26,6°; 651 мм, Аталија 10°; 28,2°; 1030 мм – због обилних зимских падавина, Адана 9,1°; 28°; 611 мм, Лаодикеја/Latakyа 10,7°; 26,8°; 775 мм. Утицај медитеранске климе у унутрашњости копна није свуда подједнак и у великој мери зависи од морфологије тла. У општим цртама, приморске планине служе као климатске бране, док, с друге стране, равне долине река